

«МОСУЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» У БЛИЗЬКОСХІДНІЙ ДИПЛОМАТІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА США в 1920-і роки

Стаття присвячена комплексному дослідженню нафтового фактору, який мав вплив на зовнішню політику Великої Британії та США на Близькому Сході у 1920-ті рр. Предметом вивчення є політичні розбіжності між США та Великою Британією відносно близькосхідної політики. Документально підтверджено, що між державами відбувалася жорстка боротьба за мезопотамський нафтовий ринок, хоча між політиками не існувало суттєвої різниці відносно зовнішньополітичного курсу на Близькому Сході з метою захисту інтересів вітчизняних нафтопромисловців у Іраку і Туреччині.

Ключові слова: *«мосульське питання», концесія Честера, Лозаннська конференція (1922–1923 рр.), принцип «відкритих дверей і рівних можливостей».*

Проблеми розвитку міжнародних відносин на Близькому Сході, починаючи з моменту здобуття Туреччиною незалежності, а також вивчення політики Великої Британії, США відносно країн Близького Сходу дозволяє показати наміри англо-американських урядів щодо перетворення слаборозвинених країн на сфери свого економічного та політичного впливу. На прикладі дій англійської та американської дипломатії в 20-ті роки, особливо в роки «мосульської кризи», в статті зроблена спроба розкрити найбільш поширену версію в англо-американській історіографії про «миротворчу» діяльність Великої Британії, США в країнах Близького та Середнього Сходу під час міжнародних ускладнень. Дана тема дослідження має першочергове політичне та практичне значення, оскільки коріння багатьох сучасних тенденцій і подій на Близькому Сході були закладені ще в міжвоєнний період.

Актуальність теми дослідження визначається зростаючим бажанням суспільства глибше ознайомитися з виникненням сучасних конфліктів на Близькому Сході, які залишаються гострими проблемами сучасних міжнародних відносин (маємо на увазі американсько-іракські війни 2003–2008 рр., а також проблему Чорноморських Проток в політиці країн НАТО, Туреччини, України, Росії).

У трактуванні та оцінюванні мосульської кризи (1923–1926) в історіографії Великої Британії й США немає єдиної точки зору. Англійські й

американські історики тенденційно виправдовують політику як Англії щодо Туреччини, так і США в боротьбі за Мосульську нафту. В історіографії Англії й США з «мосульського питання» можна, на наш погляд, виділити два напрями: консервативний і ліберальний.

Історики «консервативного» напрямку, як правило, торкаються питання про Мосул тільки побіжно, розглядають його з метою виправдання політики правлячих кіл Англії й США у боротьбі за нафтові джерела Месопотамії. При цьому багато з них схильні вважати, що «мосульське питання» — це «питання про життєві інтереси прав курдів» зі сторони «цивілізованих» народів¹. Найбільш повного вираження така інтерпретація дістала в працях Арнольда Тойнбі («Туреччина»), Елізабет Монро («Англійська присутність на Близькому Сході»), Майкла Андерсена («Східне питання»)².

Тойнбі, розглядаючи причини «мосульського конфлікту», наголошував, що питання про нафтові поля в провінції Мосул відіграло несуттєву роль. Метою англійської дипломатії у боротьбі за Мосул було нібито утворення незалежної курдської держави, тому що курди становили основну частину населення Мосульського вілайету³.

У праці Андерсена виправдовується окупація Мосула Англією після підписання Мудроського перемир'я. У всіх «заворушеннях» у Мосулі автор звинувачує турецьких націоналістів, шовіністична політика яких позбавила курдське населення елементарних прав. Андерсен взагалі не згадує про нафту. Згідно з його концепцією, все «мосульське питання» зводиться до питання про захист курдів від турецького націоналізму⁴.

Наступної позиції дотримуються Елізабет Монро і Е. Едмондс⁵. Монро намагається висвітлити позитивні аспекти британської політики, прагнучи продемонструвати свою наукову неупередженість. Уникаючи узагальнень і висновків, вона концентрує увагу виключно на фактичному боці справи. Авторка приділяє багато уваги становищу християнського населення в Мосульському вілайеті й робить висновок щодо причини «мосульського конфлікту»: «Причиною класичного прикордонного конфлікту в Мосулі була негарантованість автономізації християнському народу — айсорам»⁶. Це, на її думку, було наслідком невиконання умов Севрського і Лозаннського договорів з боку Туреччини. Таким чином, Монро пояснює цілі та завдання англійської й американської дипломатії в районі Мосула необхідністю забезпечення Англією і США на Близькому Сході порядку, який держави встановили версальською системою договорів.

Однак, це тонке маскування не може приховати того, що Е. Монро намагається спростувати факти, які свідчать про зацікавленість держав у нафтовому районі Месопотамії, як у важливому стратегічному й полі-

тичному плацдармі на кордоні з кемалістською Туреччиною. На її думку, не можна не визнати того, що британська політика відносно Іраку відповідала інтересам останнього і встановлення мандату на Ірак було необхідним не для контролю нафтових полів Месопотамії, а для захисту імперських комунікацій⁷.

Основна спрямованість публікацій цієї групи істориків — відвести від Англії звинувачення в розпалюванні «мосульського конфлікту», тому вони і замовчували 64-ту статтю Севрського договору, в якій зазначалось, що з боку союзних держав не буде заперечень проти добровільного приєднання курдів, які живуть у тій частині Курдистану, котра входить до Мосульського вілайета. Саме ця стаття показує, що Англія сподівалася в період «мосульської кризи» використати курдський рух у межах самої Туреччини і примусити турецький уряд під його тиском відмовитися від Мосульського вілайета. З цією метою на Лозаннській конференції англійці спонукали айсорів і курдів висунути від свого імені проект курдо-айсорської автономної держави. І протягом кількох років, до остаточного розв'язання «мосульського питання», англійський кабінет робив спроби щодо перетворення Мосульського району на курдський П'ємонт.

Таким чином, історики консервативного спрямування відокремлюють «дипломатичну історію», історію міжнародних відносин від внутрішньої політики держав і свідомо намагаються вилучити будь-які сліди нафти з «мосульської проблеми». Це свідчить про їхнє прагнення приховати, що основним чинником у зовнішньополітичному курсі урядів Англії та США було бажання нафтових монополій здобути нові джерела сировини. Зрештою, складається враження (після ознайомлення з публікаціями), що нафтові джерела Месопотамії, зокрема Мосульський вілайет, жодним чином не цікавили уряди Англії й США. Але невідповідність викладеної концепції, пов'язаної, як зазначалося вище, з «курдською проблемою», реальним фактам боротьби за Мосул зумовила суперечності в коментарях деяких істориків щодо джерел конфлікту між Англією і Туреччиною.

Так, англійські історики, зокрема Вільям Кеннет, Е. Едмондс, розглядаючи історію боротьби за Мосул як звичайний прикордонний конфлікт між Іраком і Туреччиною, все ж згадують про нафту, але відкидають думку про те, що вона мала вирішальне значення на всіх етапах дипломатичної боротьби⁸.

У консервативній історіографії не висвітлюється англо-американська боротьба за нафту. Чому? Звісно ж, з метою заперечити або хоча б похитнути положення про наявність у той період глибоких і гострих суперечностей між Америкою і Європою. Так, англійські історики намагаються приховати від читача прагнення Англії схилити якомога більше країн, зокрема й США, далеко не безсторонніх спостерігачів на Лозан-

нській конференції, до вирішення «мосульського питання» на свою користь, щоб отримати можливість продиктувати свої умови союзникам.

За розрахунком лорда Керзона, США повинні були тією чи іншою мірою захищати їхні з Англією спільні інтереси проти Росії й Туреччини. Навмисне ігнорування «нафтового питання» у стосунках США і Англії з Туреччиною дає можливість історикам розглядати мосульську кризу як звичайну територіальну суперечку між сусідніми державами. Вони не бажають визнавати того факту, що англо-американська боротьба за нафту в районі Близького і Середнього Сходу після Першої світової війни була однією з головних причин конфлікту у відносинах між Англією і Туреччиною.

Американські історики здебільшого обмежуються розробленням дипломатичної історії, розвиваючи ідеї про те, що у сфері зовнішньої політики на Близькому Сході США ніби керувалися прагненням захистити інтереси Туреччини від загрози безконтрольного використання її природних багатств. Так, Генрі Говард у книзі «Розподіл Туреччини» відводить небагато місця політиці «відкритих дверей», намагаючись довести, що вона ґрунтувалася на засадах рівних комерційних можливостей США з європейськими державами. Він стверджує, що США не могли залишити без уваги конфлікт між Англією і Туреччиною, оскільки діяльність американського уряду в період Лозаннської конференції, на відміну від англійського і французького, передбачала мирним шляхом, на основі рівних політичних можливостей, допомогти турецькому уряду відновити економічний потенціал Мосульського вілайета⁹.

Свідомо витравлюючи всі сліди нафти із мосульської проблеми, історики консервативного напрямку приховують, що визначаючим фактором в зовнішньополітичному курсі урядів Англії та США були вимоги нафтових монополій отримати нові джерела сировини. Історики консервативного напрямку пов'язують причини конфлікту між Туреччиною та Англією із задачами боротьби Великої Британії та США проти придуманої експансії СРСР на Близькому Сході.

Неспроможність тверджень істориків консервативного напрямку стає особливо очевидною, якщо співвіднести їх із дослідженнями прихильників ліберального. Для праць ліберальних істориків з проблем, які є предметом цього дослідження, більш характерна спроба відійти від офіційних догм, притаманних консервативним історикам. Представники цього напрямку Джеймс Гордон, Нік Ніколсон, Генрі Армстронг, А. Льюїс, Ф. Делазі розглядають «мосульське питання», історію його виникнення як одну з найбільш заплутаних проблем близькосхідної дипломатії європейських держав і США. На основі значної джерельної бази, наприклад, американський історик Дж. Гордон і англійський історик Н. Ніколсон намагаються дати аналіз подій і фактів¹⁰.

Характеризуючи район Мосула як важливий стратегічний і економічний регіон, вони визнають, що на першому плані у конфлікті було питання про нафту. Н. Ніколсон, автор книги про діяльність Керзона, на основі особистих записів міністра іноземних справ, його офіційного біографа, стверджував, що, незважаючи на опозиційні настрої в правлячих колах Англії з приводу післявоєнної політики в Месопотамії, Керзон будь-якою ціною намагався зберегти нафту Мосулу для Іраку¹¹. Англійський історик Льюїс, розглядаючи в підручнику з історії Туреччини «мосульське питання», визнавав, що «мосульські» нафтові поля були предметом постійних дискусій серед дипломатів — учасників Лозаннської конференції¹². При цьому автор наводив цікаві документальні матеріали, які свідчать про те, що хоча «мосульське питання» і не стояло офіційно на порядку денному конференції, але рішення щодо нього приймалися і з цікавістю обговорювались.

Найбільш цікавим моментом у працях істориків Англії і США є висвітлення «курдської проблеми», котра була пов'язана з вирішенням «мосульського питання».

Англіїці використовували для боротьби проти турків у «мосульському питанні» різні групи населення Іраку. Велика Британія мала на меті відволікти курдів від участі в національно-визвольній боротьбі народів Туреччини проти іноземного втручання та їхніми руками послабити цей рух. Тому західні держави дали Англії згоду на внесення до Севрського договору статті про самовизначення курдів, але, звичайно, не в інтересах курдського народу, а для здійснення своїх планів на Близькому Сході. Звісно, англо-американська історіографія заперечує ці факти. Консервативні історики возвеличують так звану «цивілізаційну місію» Англії й США відносно народів Близького Сходу, підтверджуючи заяви, що робилися свого часу членами англійського парламенту і керівниками кабінету Болдуїна, які намагалися переконати більшість членів Палати Общин, що суперечка стосовно північного кордону Іраку зовсім не пов'язана з нафтою, а вся справа в «дотриманні інтересів національних меншин», яких нібито потрібно визволити з турецького деспотизму.

Американський історик Антоніус у праці «Пробудження арабів» простежує історію арабського національного руху з часів турецького завоювання. Захищаючи інтереси свого уряду, він стверджує, що «присутність» Англії і США в Туреччині та Іраку була необхідна для останніх. Виконуючи «цивілізаційну місію» в період «мосульської суперечки», Англія й США ніби зробили внесок у створення вільного королівства Ірак. Зупиняючись на «курдському питанні», він пояснював необхідність існування мандатної системи в Іраку і прагнення англійців та американців контролювати нафтові джерела Месопотамії не інакше, як завданням

британської дипломатії перетворити Мосульський вілайет на арабську провінцію. Таке ефективне англо-іракське співробітництво, на його думку, одразу розв'язало б «курдське питання»¹³. Американський історик детально аналізує дипломатичні документи англійського та американського урядів, які свідчать про те, що всі роздуми англійських та американських авторів про права національних меншин, — типовий приклад намагання оминати основне питання. Права християнських меншин, курдів, усе це було для промислових королів, що вирішували долі світу, не більше як «фасон-де парле». Вся справа була в мосульській нафті. Так оцінюють політику держав у «курдському питанні» й деякі історики ліберального спрямування. Так, англійський дослідник Льюїс викриває «миротворчу» діяльність свого уряду, наголошуючи, що жодна з союзницьких держав не збиралася серйозно обговорювати незалежність Курдистану¹⁴.

Критичне осмислення основних концепцій англо-американської історіографії дає можливість об'єктивно і тверезо оцінювати політику США і Великої Британії на Близькому Сході у період становлення Версальської моделі міжнародних відносин.

Мудроське перемир'я, підписане представниками султанського керівництва 30 жовтня 1918 року, означало кінець існування Османської імперії. Головну роль в міжнародних відносинах на Близькому Сході відіграла Англія, яка мала тут найбільшу кількість військових сил. План Англії полягав в тому, щоб розчленувати Туреччину, передати найважливіші її частини Греції, дашнакській Вірменії, проектному «незалежному» Курдистану, а зону Проток і Стамбул (Константинополь) поставити під міжнародний, в дійсності англійський, контроль. Існував також план встановлення контролю США над Стамбулом і Протоками, Анатолією, Вірменією. Протиріччя між державами в питанні переділу «османського спадку» (як і в інших питаннях післявоєнного переділу світу) були глибокими та непримиримими. Але правлячі кола Великої Британії, США об'єднувало прагнення до використання території Туреччини як плацдарму для нападу на Радянську Росію. Через декілька днів після підписання Мудроського перемир'я держави Антанти ввели свої військові частини в Дарданелли та Босфор, потім почали окупацію Анатолії.

«Мосульське питання», тобто довготривала суперечка між Англією та Туреччиною щодо територіальної приналежності Мосула виникла ще до Першої світової війни. Вона була організована та контрольована англійською дипломатією. Перська та месопотамська нафта була предметом виключної уваги Англії. До Першої світової війни Мосульський район, разом з районами Кіркук, Ербіль і Сулейманії, входив до складу

Мосульського вілайету Османської імперії. Мосульський басейн не був ізольованим і складав частину месопотамсько-перського нафтового району, який включав в себе Мосульський та Багдадський вілайети. Нафта цього району була високої якості, без домішок, знаходилася у вигідному для добування становищі, що робило Мосульський район об'єктом державних протиріч¹⁵. Слід наголосити, що до війни головними суперниками у боротьбі за месопотамську нафту і природні багатства Османської імперії, зокрема Іраку, були англійці й німці. Після приходу до влади младотурок (1908 р.) переговори щодо видачі концесії на розроблення нафтових ресурсів відновилися, але не з англійцями, а з американцями.

На початку Першої світової війни всі нафтові родовища Мосульського вілайету експлуатувалися турками і були власністю турецького керівництва.

Після Першої світової війни Англія захопила Мосул і прагнула закріпити свій військовий успіх дипломатичною домовленістю. В грудні 1918 року під час переговорів по близькосхідним питанням англійський прем'єр-міністр Л. Ллойд-Джордж наполегливо переконував французького прем'єра та голову Верховної Ради держав Антанти Ж. Клемансо поступитися Мосулом Великій Британії. Угода з французами була закріплена на конференції в Сан-Ремо в квітні 1920 року. Франція під натиском Англії підписала знамениту нафтову конвенцію, яка встановлювала англійський контроль над скарбами Мосула, Французької Африки, Малої Азії і Середньої Європи¹⁶. За Севрським договором (серпень 1920 р.) Мосульський район був включений до складу фактичної колонії Англії — держави Ірак. Із захопленням Мосула англійські правлячі кола отримали не тільки нафту, а й забезпечили собі вигідне стратегічне положення з точки зору захисту своєї колоніальної імперії і намагались «нейтралізувати» дії США в цьому регіоні.

Конференція в Сан-Ремо викликала незадоволення в США. Американське керівництво почало діяти до Лозаннської конференції і цим ускладнило хід переговорів між Англією і Туреччиною з питання про територіальну приналежність Мосульського вілайету. 10 березня 1920 року Сенат США прийняв резолюцію, в якій просив президента проінформувати його відносно тих обмежень, які накладались прямо чи побічно «зі сторони Франції, Великої Британії, Японії чи будь-якої іноземної держави, чи їхніх колоній, на громадян США в питанні видобудку нафти»¹⁷.

12 травня 1920 року посол США в Лондоні Девіс направив міністру закордонних справ Великої Британії лорду Керзону ноту, в якій вимагав забезпечити американським громадянам відкритий доступ в окупації

арабського вілайету Османської імперії. В ноті американці звинувачували англійський уряд в тому, що його діяльність створювала враження, що «принаймні деяка частина прибутків припадала британському нафтовому капіталу»¹⁸. Вони вказували на можливість участі США в переговорах відносно нафтових концесій. 28 червня 1920 року, не отримавши ще відповіді на цю ноту, Девіс передав англійському уряду новий протест у зв'язку з опублікуванням в Сан-Ремо тексту англо-французької домовленості щодо нафти. Американці висловили незадоволення тим, що англо-французька домовленість порушила принципи Паризької «мирної» конференції. Далі США звинувачували Англію в бажанні привласнити месопотамську нафту.

Таким чином, прихована боротьба за володіння близькосхідною нафтою, яка відбувалася між англійськими та американськими монополіями ще до війни, спалахнула з новою силою після її закінчення. Це була боротьба двох могутніх держав за переважаюче право пограбування природних багатств Туреччини і її колишніх провінцій. Зіткнення інтересів Англії та США врешті-решт багато в чому вплинуло і на вирішення спірного «мосульського питання» між Туреччиною та Іраком, який знаходився під британським контролем. Англо-американська війна продовжувалась недовго. Уряд Великобританії змушений був іти на поступки США, оскільки Англія була боржником США¹⁹. 17 листопада 1921 року держдепартамент США направив англійському уряду ноту. В ній викладалися принципи, на основі яких повинно було здійснюватися співробітництво британських та американських нафтових монополій в експлуатації нафтових джерел Месопотамії²⁰.

«Англо-американський блок» виник на основі тимчасових спільних інтересів обох країн, але корінні протиріччя не були вирішені. Внаслідок чого вони яскраво проявилися в «нафтовому питанні» на Лозаннській конференції. 27 жовтня 1922 року американський держсекретар Юз направив послу США у Франції Геріку меморандум, в якому викладав позицію і цілі США на Лозаннській конференції (листопад 1922 р. — липень 1923 р.). Із цього документу видно, що США прагнули активно брати участь в нафтовій компанії в Мосулі, укласти сепаратний договір з Туреччиною, щоб «дотримуватися на Близькому Сході політики «відкритих дверей» і «рівних можливостей»²¹.

Становище, яке склалося в цілому до конференції в Лозанні, створювало сприятливі умови для лорда Керзона, щоб вирішити питання на користь Великої Британії²².

В офіційних документах конференції держави прагнули приховати свої справжні інтереси щодо Мосула. Різноманітні аргументи — стратегічні, економічні, етнічні висувалися і турками, і англійцями в меморандумах,

якими сторони захищали свої вимоги на Мосульську територію, різноманітні аргументи, крім «нафтового». Наполегливо досягаючи своїх цілей, лорд Керзон 28 грудня 1922 року надіслав турецькій делегації другий меморандум. Відповівши категоричною відмовою на вимогу турок про повернення їм Мосула, Керзон в той же час заявив про свою згоду доручити експертам знову обговорити і встановити демаркаційну лінію північного кордону Іраку. Турки відповіли другим меморандумом, заявивши про незгоду передати питання на вирішення експертів.

На перший погляд можна було подумати, що перед нами безвихідне гостре питання. Однак у додатковому листі Керзона до його меморандуму про Мосул і в додатковому листі Ісмет-паші до другого турецького меморандуму присутні обережні вказівки на передачу питання на розгляд експертів. Як і в питанні щодо Проток Рада експертів була прикриттям для сепаратних переговорів з турками без делегації Радянських республік, так і у вирішенні «мосульського питання» Рада експертів змогла прикрити угоду між Англією та Туреччиною.

Турецький уряд 22 січня 1923 року затвердив проект договорів з «Оттоман америкен девелопмент К»²³. Найсуттєвіше в концесії К. Честера було те, що вона давала США право експлуатації багатств Мосула. Таким чином, концесія завдавала серйозної шкоди інтересам Англії. 29 січня 1923 року відбулося засідання британського кабінету, на якому обговорювалося питання англійського боргу США, про окупацію Рура і про Мосул. Обговорення питання про Мосул проводилося у зв'язку зі звітом англійського комісара в Месопотамії та Персії Кокса, який прибув до Лондона. На засіданні було вирішено прийняти пропозицію США про експлуатацію мосульської нафти на основі принципу «відкритих дверей». У відповідь на це американська місія в Лозанні відправила лист лорду Керзону, в якому офіційно підтверджувала свою підтримку щодо «мосульського питання». Дана заява базувалася на листі держсекретаря США Юза американської місії в Лозанні (від 30 січня 1923 року). В ньому говорилося: «Нафтові компанії США нададуть потрібну підтримку Англії тільки у випадку дотримання принципу «відкритих дверей» по відношенню до Туреччини»²⁴.

Тим самим під час вимушеної перерви роботи конференції турецька дипломатія тверезо оцінила розташування сил серед держав на Близькому Сході, зробила спробу перенести «мосульське питання» в площину майбутніх двохсторонніх переговорів, домогтися від Англії хоча б часткової поступки на експлуатацію месопотамської нафти.

До подання проекту мирного договору Туреччині питання про Мосул залишалося невирішеним, але вже були деякі ознаки домовленості між Великою Британією, США та Туреччиною. США розуміли, що займаючи

«нейтральну» позицію в «мосульському питанні», вони зможуть досягти більшої долі участі в «Теркіш Петролеум К».

Таким чином, питання про територіальну приналежність Мосула на Лозаннській конференції не було вирішено. В статті третій Лозаннського мирного договору говорилось, що «кордон між Туреччиною та Іраком буде визначений між Туреччиною та Великою Британією в дев'ятимісячний термін. За відсутності згоди між двома урядами в даний термін, суперечка буде винесена до Ради Ліги Націй»²⁵. Турецький уряд, зацікавлений не менше США, Великої Британії та інших держав у мосульській нафті, вважав за можливе на концесійних умовах підкорити капітал нафтових монополій Англії, США та інших членів «Теркіш Петролеум Компані» турецьким законам і таким чином домогтися рівної долі участі в розробці і видобудку нафти Мосульського вілайету²⁶. Туреччина, в силу своєї економічної залежності від іноземного капіталу, в основному англійського, не пішла на Лозаннській конференції на загострення відносин щодо «мосульського питання».

Рада Ліги Націй на своєму засіданні 16 грудня 1925 року винесла рішення, за яким встановлювався остаточний кордон між Туреччиною та Іраком в основному по «брюссельській лінії». Англії був наданий шестимісячний термін для заяви про свою згоду продовжити мандат на Ірак на 25 років. Одночасно їй пропонувалось укласти з Туреччиною домовленість про економічні відносини і статус Мосула.

Таким чином, аналіз міжнародного становища, яке склалося в період загострення англо-турецького конфлікту із-за Мосула, дозволяє прийти до наступного висновку. «Мосульська криза» була однією із перших серйозних міжнародних криз, які виникли на Близькому Сході після закінчення Першої світової війни. В цю кризу були втягнуті народи окупованого Англією Іраку — араби, курди та ассирійці. Питання про майбутню долю багатой Мосульської області сильно турбувало уряди США, Франції, Німеччини, Італії та особливо Великої Британії. За своїм географічним положенням Мосул торкався також інтересів безпеки СРСР та Іраку.

Отже, головну роль у виникненні мосульської кризи грала нафта, на яку був багатий Мосульський вілайет. Якщо брати до уваги, що цьому конфлікту було приділено значну увагу на Лозаннській конференції, що «мосульське питання» протягом ряду років розглядалося на сесіях Ліги Націй, а також було причиною декількох засідань Гаагського Міжнародного суду, стає зрозумілим, яке суттєве місце воно займало в англо-американських відносинах, і яку роль воно відігравало в історії Близького Сходу загалом.

- ¹ *Toynbee A.* Turkey. — London, 1926. — P. 280.
- ² *Toynbee A.* The Conduct of British Empire: Foreign Relations Since the Peace Settlement. — London, 1928; *Monro E.* Britain's Moment in the Middle East (1914–1956). — Baltimore, 1963; *Anderson M.* The Eastern Question 1774–1923. — London, 1926.
- ³ *Toynbee A.* Turkey. — London, 1926. — P. 280.
- ⁴ *Anderson M.* The Eastern Question 1774–1923. — London, 1926. — P. 315.
- ⁵ *Monro E.* Britain's Moment in the Middle East. — Op. cit.; *Edmonds E.* Kurds, Turks and Arabs. — London, 1957.
- ⁶ *Monro E.* Op. cit. — P. 78.
- ⁷ *Monro E.* Op. cit. — P. 78.
- ⁸ *Kenneth, William.* The Significance of Mosul // The 19-th Century and After. — 1929. — March; *Edmonds E.G.* Kurds, Turks and Arabs. Op. cit.
- ⁹ *Howard H.* The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913–1923. — New-York, 1966. — P. 297.
- ¹⁰ *Gordon J.* American Relations with Turkey (1830–1930). An Economic Interpretation. — Philadelphia, 1932; *Nicolson N.* Curson: The Last Phase. A Study of Post-War Diplomacy. — London, 1937; *Delaisi F.* Oil: Its Influence on Politics. London, 1922; *Lewis I.* Turkey. — London, 1965; *Armstrong H.* Grey Wolf. Mustafa Kemal. — New-York, 1961.
- ¹¹ *Nicolson N.* Curson: The Last Phase. A Study of Post-War Diplomacy. — London, 1937. — P. 332.
- ¹² *Lewis I.* Turkey. — P. 114–115.
- ¹³ *Antonius G.* The Arab Awakening (The Story of Arab National Movement). — London, 1928. — P. 365.
- ¹⁴ *Lewis I.* Turkey. — P. 115.
- ¹⁵ Вассан Гирей Джамбагула. Мосульская нефть // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. — 1925. — № 1. — С. 66.
- ¹⁶ *Шпилькова В.И.* «Турецкий вопрос» на Парижской мирной конференции 1919 г. // Учёные записки МГПИ. — Т. 109. — Вып. 6. — М., 1957. — С. 222; *Helmrech P.C.* From Paris to Servres. — Chicago, 1974. — P. 291–301; 304–306.
- ¹⁷ *Foster H.A.* The Making of the Modern Iraq. — Norman, 1935. — P. 133.
- ¹⁸ *Foster H.A.* Op. cit. — P. 134.
- ¹⁹ Международное обозрение // Международная жизнь. — 1923. — № 1. — С. 99.
- ²⁰ United States. Department of States. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. — Washington, 1923. — Vol. II. — Washington, 1938. — P. 89.
- ²¹ Papers Relating..., 1923. — Vol. II. — P. 889–890.
- ²² *Mohr Anton.* The Oil War. — London, 1926. — P. 163.
- ²³ Международная летопись. — 1924. — № 1. — С. 118.
- ²⁴ Papers Relating... Op. cit., 1923. — Vol. II. — P. 241–242.
- ²⁵ La Question de Mossoul. Correspondence entre Ismet Pasha et Lord Curson / Document Diplomatiques. Conference de Lausanne. — Vol. I. — Paris, 1923. — P. 279–288; Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. — М.: Литиздат НКВД, 1927. — С. 145.
- ²⁶ Мосульская нефть // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. — 1926. — № 3. — С. 23.

Статья посвящена комплексному исследованию влияния нефтяного фактора на внешнюю политику Великобритании и США на Ближнем Востоке в 1920-е гг. Предметом изучения являются политические разногласия относительно ближневосточной политики правящих кругов США и Великобритании. Документально подтверждено, что между США и Великобританией шла жёсткая борьба за Месопотамский нефтяной рынок, но между политиками США и Великобритании не было существенной разницы в выработке внешнеполитического курса на Ближнем Востоке с целью защиты интересов отечественных нефтепромышленников в Ираке и Турции.

Ключевые слова: *«мосульский вопрос», концессия Честера, Лозаннская конференция, принцип «открытых дверей и равных возможностей».*

The article is devoted to the complex research of influence of the oil factor on the foreign policy of Great Britain and the U.S.A. in the Middle East in 1920-s. Political contradictions in the Middle East policy are examined. The special attention is paid to the process of forming new content struggle for oil market in Iraq and Turkey between the U.S.A. and Great Britain. It is proved that there wasn't difference between conceptions of American government and British politics. They formed foreign policy course in order to preserve interests of native oil industry business and to supply imperial interests.

Key words: *«Mosul question», Chester's concession, Conference of Lausanne, principle of «opened doors and equal possibilities».*